ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZ BAŞKANLIĞI

A R I Ş

Sayı/Issue: 26
Haziran/June 2025

https://aris.gov.tr

Başvuru/Submitted: 22.04.2025
Kabul/ Accepted: 10.06.2025

DOI: 10.32704/akmbaris.2025.207

Araştırma Makalesi/Research Article

Halep'te Hazırlanmış 18. Yüzyıl'a Ait Hayvanlar ve Bitkiler Hakkında Bir El Yazması: El-ʿÖmeri'nin *Mesālikü'l Ebṣār Fī Memālīkü'l Emṣār'ı*

Melis Taner *

Öz

Bu makale, Şamlı yazar Şihabüddin el-ʿÖmeri'nin (ö. 1349) ansiklopedik eseri *Mesālīkü'l-ebṣār fī memālīkü'l-emṣār*'ın, hayvanlar ve bitkilerle ilgili bölümlerinin resimli iki nüshasını karşılaştırmalı olarak inceler. İncelenen nüshalardan biri, 1710 tarihli olup University of Pennsylvania Kislak Center koleksiyonunda (Schoenberg 447), diğeri ise 1600-1602 yıllarında hazırlanmış ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan koleksiyonunda (TSMK R. 1668) kayıtlıdır. Her ikisi de beşyüzü aşkın resim içerir. Daha erken tarihli olan Topkapı nüshasının resimleri, 16. yüzyıl Avrupası'nda yayımlanan botanik kitaplarından, özellikle de Siena'lı tabip Pietro Andrea Mattioli (ö. 1578) ve Segovia'lı tabip Andres Laguna'nın (ö. 1559) tarafından yapılan Dioscorides' in *De materia medica* çeviri ve şerhlerinden etkilenmiştir. Mattioli birinci yüzyılda aktif olan Yunanlı hekim ve bitkibilimci Dioscorides'in (ö. 90) eserini hem İtalyanca'ya çevirmiş, hem de orijinal edisyonlardan yararlanarak Latince'ye çevirmiştir. Laguna da bu eserin, bitkibilimci Jean Ruelle'in (ö. 1537) Latince çevirisine dayanarak ve ayrıca buradaki hataları bularak, yine orijinal edisyonlara da dayanarak İspanyolca çevirisini yapmıştır. Laguna da Mattioli de, Dioscorides'in bu meşhur eserini sadece çevirmekle kalmamışlardır, ayrıca kendi gözlemlerini, çağdaşlarının bilgilerini ve yeni keşfedilen bitkilerle ilgili bilgileri de eklemişlerdir. Bu eserler, o dönemde Avrupa'da yaygın olup Halep gibi kozmopolit bir merkeze ulaşmış ve Topkapı nüshasına kaynaklık etmiş olabilir. Topkapı nüshasının da 18. yüzyıl başına kadar Halep'te bulunmuş olması muhtemeldir. Bu iki nüshanın resimlerinin birbirine büyük ölçüde benzerliği, Topkapı nüshasının da Halep'te üretilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Makalenin devamında, el-ʿÖmeri'nin eseri ve Pennsylvania nüshasının fiziksel özellikleri açıklanarak, Topkapı nüshasıyla karşılaştırmalı olarak bazı resimler ayrıntılı biçimde incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Minyatür, Osmanlı, Halep, Bitkiler Ve Hayvanlar, El-ʿÖmeri, Mesalikü'l Ebsar Fi Memalikü'l Emsar, Pietro Andrea Mattioli, Andres Laguna.*

* Dr. Öğretim Üyesi, Özyeğin Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü
e-posta: melis.taner@ozyegin.edu.tr / ORCID: 0000-0002-5359-9489
Atıf: Taner, Melis (2025). "Halep'te Hazırlanmış 18. Yüzyıl'a Ait Hayvanlar ve Bitkiler Hakkında Bir El Yazması: El-ʿÖmeri'nin Mesālikü'l Ebṣār Fī Memālīkü'l Emṣār'ı", *Arış*, Haziran, Sayı:, s. 157-172

An 18th Century Book on Animals and Plants Copied in Aleppo: Al-Umari's Masālik Al-Abṣār Fī Mamālik Al-Amṣār

Abstract

This article provides a comparative analysis of two illustrated copies of the sections on animals and plants in *Mesālīkü'l-ebṣār fī memālīkü'l-emṣār*, an encyclopedic work by the Damascene author Shihab al-Din al-ʿUmari (d. 1349). One of the examined copies, dated 1710, is housed in the University of Pennsylvania's Kislak Center collection (Schoenberg 447), while the other was produced between the years 1600 and 1602 and is preserved in the Revan collection of the Topkapı Palace (R. 1668). Both copies have over five hundred paintings of animals and plants. The illustrations in the Topkapı copy were influenced by sixteenth-century European botanical books, particularly the translations and commentaries of the first-century Greek physician and pharmacologist Dioscorides' (d. 90) *De materia medica* by Pietro Andrea Mattioli and Andrés Laguna. The Siene physician and botanist Mattioli translated Dioscorides's work into Latin and Italian. The Segovian physician and botanist Laguna translated this work into Spanish. These works were not mere translations of Dioscorides's text but included the authors' own observations, consultations and correspondences with contemporaries, as well as information about newly identified plants. These works also circulated widely in Europe at the time and may have reached Aleppo, a cosmopolitan commercial hub, serving as a visual source for the Topkapı copy. It is likely that the Topkapı manuscript remained in Aleppo at least until the early 18th century, providing a model for the Pennsylvania copy. The article further explores the organization of al-ʿUmari's volumes on animals and plants, describes the physical features of the Pennsylvania manuscript, and presents a detailed comparative analysis of selected illustrations.

Keywords: *Painting, Ottoman, Aleppo, Plants and Animals, Al-ʿUmari, Masalik Al-Absar Fi Mamalik Al-Amsar, Pietro Andrea Mattioli, Andres Laguna.*

1.Giriş

Bu makalede Şihabüddin Ebu'l Abbas Ahmed b. Yahya ibn Fazlullah el-ʿÖmeri'nin (ö. 1349) yirmiyi aşkın ciltten oluşan ansiklopedisi *Mesālīkü'l ebṣār fī memālīkü'l emṣār*'ın hayvanlar ve bitkiler hakkında olan kısımlarının 1710 yılında Halep'te hazırlanmış resimli bir nüshası, aynı eserin 17. yüzyıl başında hazırlanmış bir başka resimli nüshası ile karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. 1710 tarihli resimli nüsha University of Pennsylvania'nın Kislak Center for Special Collections, Rare Books and Manuscripts bölümünde Schoenberg Koleksiyonu 447 numara ile kayıtlıdır. 1600–1602 yılları arasında hazırlanmış olan diğer resimli nüsha ise bugün Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Koleksiyonunda 1668 numara ile kayıtlıdır. Bu iki nüshanın resimlerinin kompozisyonu ve metinlerinin aynı noktada eksik olarak bitmesi LJS 447'nin model olarak R. 1668'i aldığını ve istinsah yeri belirtilmemiş olan R. 1668'in de Halep'te üretilmiş olabileceğini gösterir.

1600–1602 yılları arasında istinsah edilmiş Topkapı nüshasının resimleri 16. yüzyıl ortasında İtalyanca, Latince ve İspanyolca yazılmış ve Avrupa'da yayımlanmış kitaplardan esinlenmiştir. Bunlar spesifik olarak İtalyan botanikçi ve tabip Pietro Andrea Mattioli'nin (ö. 1578) birinci yüzyılda yaşamış Yunanlı botanikçi Pedanius Dioscorides'in (ö. 90) *Peri hulēs iatrikēs* (*Basit devalar üzerine*) isimli eserinin Latince ve İtalyanca çeviri ve şerhi ile, İspanyol tabip Andres Laguna'nın (ö. 1559) yaptığı yine aynı eserin İspanyolca çeviri ve şerhidir (Fabiani ve Banchi, 1872; Ferri, 1997; Olmedilla y Puig, 1887). Her iki çeviri/şerh de döneminde ve hatta Carl Linnaeus'us (ö. 1778) botanik çalışmaları ile bilimsel sınıflandırmasına kadar oldukça popülerdi. Pietro Andrea Mattioli'nin 1544'te İtalyanca yayınlanan *Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo Libri cinque Della historia, et materia medicinale…* eseri 1554'te Dioscorides'in altıncı kitabı da eklenerek ve bu sefer Latince olarak *Petri Andreae Matthioli Medici Senensis Commentarrii, in Libros sex Pedacii Dioscoridis Anazarbei, de Materia Medica*… yayımlanmıştır. Mattioli ertesi yıl eserini resimler ekleyerek daha da geliştirmiştir (Touwaide, 2022, 2112), ilerleyen yıllarda yeni bilgilere eriştikçe eserini tekrardan geliştirerek yeni edisyonlar yayınlamıştır. Mattioli'nin eseri zamanında oldukça popüler olup, pek çok Avrupa diline çevrilmiştir. Andres Laguna'nın *Acerca de la materia medicinal* isimli çeviri/şerhi ise 1555 yılında yayımlanmış ve bu eserin de 18. yüzyıla kadar pek çok yeni edisyonu basılmıştır. Bu iki eserin (ve belki başkalarının) kozmopolit bir ticari merkez olan Halep'e en geç 1600'e kadar gelmiş ve burada, bugün Topkapı Sarayı'nda olan R. 1668'in resimlerine kaynak olmuş olmaları muhtemeldir. R. 1668 de en azından 18. yüzyılın başına kadar Halep'te olmalıydı ki bu makalenin ana konusu olan University of Pennsylvania nüshasına kaynak olabilsin. R. 1668'in açılış sayfasında yer alan Sultan III. Osman'ın (h. 1754–1757) vakıf mührü bu eserin 18. yüzyıl ortasında Osmanlı sarayına gelmiş olduğunu ifade eder. Maalesef LJS'nin istinsahından sonra 2002 yılında Christie's müzayede evinde satışına kadarki geçen dönem ile ilgili bilgi şu an için mevcut değildir.

Makalenin ilerleyen kısımlarında el-ʿÖmeri'nin hayvanlar ve bitkilerle ilgili volümlerinin organizasyonu ve University of Pennsylvania nüshasının fiziksel özellikleri açıklandıktan sonra, bazı resimler, Topkapı nüshası ile karşılaştırmalı olarak daha ayrıntılı incelenecektir.

2. el-ʿÖmeri'nin Eserinin Organizasyonu

14. yüzyılda yaşamış Şamlı yazar el-ʿÖmeri'nin *Mesālīkü'l ebṣār ve memālīkü'l emṣār* isimli ansiklopedisi, yazar için dünyada var olan kendince en önemli şeylerle ilgili kısa kısa güncel bilgileri ihtiva eder. Kapsayıcılığı açısından döneminin, yani 14. yüzyılın, özellikle de Memlük döneminin ansiklopedik merakını yansıtır (Muhanna, 2013), ancak kozmografyaya çok yer vermez. Eser, mesalik (yollar) ve memalik (ülkeler) üzerine iki ana bölüm olarak organize edilmiştir: başlangıçta yeryüzü, dünyanın fiziksel yapısı, topografyası, coğrafya ve yedi iklim, denizler, yollar vs. anlatılır, daha sonra ülkeler, hükümdarları ve halkları ele alınır. Yazar eseri kendi perspektifiyle coğrafi bir hiyerarşi içinde kurgulamış, İslam coğrafyasının merkezinde gördüğü devletleri önce ele almış, sonrasında çeperinde addettiği devletler ve kabileleri sıralamıştır (Seyyid, 2004). Bunu daha geniş bir perspektifle güneşin doğudan doğuşuyla açıklar (al-Juburi, al-Najm, 2010, 110). Bu geniş organizasyonun içinde, ikinci ana bölümde bahsi geçen ülkelerde yaşayan çeşitli mesleklerdeki (mesela hadis yazarları, fakihler, hükema ve tabibler, müzisyenler vb) kişiler yer alır. Daha sonra yine hiyerarşik bir şekilde hayvanlar, bitkiler ve mineraller üzerine olan ciltler gelir. Eserin en sonunda, senelere göre ayrılmış bir tarih anlatımı yer alır ve yazarın yaşadığı döneme kadar önemli bilgiler verir.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (R. 1668) ve University of Pennsylvania (LJS 447) nüshaları bu ansiklopedik eserin yalnızca hayvanlar ve bitkilerle ilgili olan kısımlarına sahiptir, bu nüshalarda mineraller yer almaz. Ansiklopedinin tümünde mevcut olan hiyerarşik yaklaşım sözü geçen bu iki bölümde de mevcuttur. Hayvanlarla ilgili kısım dört ayaklı hayvanlarla başlar, kuşlar, böcekler, sürüngenler ve su hayvanları ile devam eder. Bu başlangıçta daha geniş olan organizasyon ilkesinin dışında hayvanlar, alfabetik sırayla listelenir. Bitkiler de hayvanlar gibi hiyerarşik olarak sıralanmıştır: öncelikle ağaçlar, daha sonra çalılar, otlar ve aromatik bitkiler anlatılır. Morfolojileri, yetiştirme yöntemleri ve tıbbi kullanımları ve yer yer koruyucu kullanımları anlatılır. Bitkiler de alfabetik olarak sıralanmıştır ve hem bitkiler hem de hayvanlar yine ansiklopedinin tümünde hakim olan coğrafi bakış açısıyla önce doğu ve orta İslam (Maşrik) ülkelerinden başlar, sonra batı (Magrib) ülkeleriyle devam eder.

14. yüzyılda yaşamış olan el-ʿÖmeri, klasik dönemden kendi zamanına kadar gelen bilgi birikimini harmanlar. Hayvanlar ve bitkilerle ilgili volümlerin başındaki kısa giriş kısmında hem bu bölümlerin organizasyonuyla ilgili bilgi verir, hem de kaynaklarından bahseder: ana kaynağı Endülüslü hekim İbn Baytar'ın (ö. 1248) basit ilaçlar ve gıdalar üzerine yazdığı *el-Cāmiʿ li-müfredāti'l edviye ve'l aġḍiye*'dir. Sıklıkla Pedanius Dioscorides'in (ö. yaklaşık 90) *Kitābü'l ḥaşāʾiş fī't-ṭıbb* eserine de gönderme yapar (Sadek, 1983). Yer yer İbn Sina (ö. 1037), el-Cahiz (ö. 868), ibnü'l Avvam (ö. 12. yüzyıl), Yuhanna ibn Maseveyh (ö. 857), Zekeriya Kazvini (ö. 1238) gibi isimlerle Aristoteles (ö. 322 M.Ö.), Hipokrat (ö. yaklaşık 370 M.Ö.) ve Calinus (ö. yaklaşık 216) gibi klasik dönem yazarlarına da referanslar verir. Ayrıca danıştığı çağdaş botanikçilere de atıfta bulunur ve genel olarak bilgileri tahkik edebildiğince kullandığını belirtir (R. 1668, varak 1a). Eserin bu völümlerine bakıldığında el-ʿÖmeri'nin antik çağlardan kendi zamanına kadar gelen bilgi birikimini süzgeçten geçirerek, güncel bilgilerle harmanladığı görülür.

el-ʿÖmeri'nin eseriyle ve özellikle de hayvanlar ve bitkilerle alakalı kısımla ilgili bizim açımızdan önemli bir nokta da yeri geldiğinde resim kullanıldığından bahsetmesidir. El-ʿÖmeri'nin resim kullanımına açık olduğunu ona ait bir başka eserden de anlayabiliriz. Bugün Dublin Chester Beatty Library'de bulunan tek sayfa halindeki ketebe kaydından anlaşılacağı üzere bu eser el-ʿÖmeri tarafından Şam'da 1345 yılında yazılmış ve istinsah edilmiştir. Bu fragman, onun *Damʿat al-Bākī* (Ağlayanın Gözyaşı) isimli eserinin son sayfasıdır ve yazarın kendi elyazısıyla yazılmıştır. Ketebe kaydının altında ise eserin istinsah tarihiyle çağdaş bir resim yer alır. Burada iki deve arasında duran bir adam resmedilmiştir (Rice, 1951, 856–867). El-ʿÖmeri'nin ansiklopedisinin resimli olarak tasavvur edildiğini görebiliriz, keza bir takım resimli geç orta çağ nüshaları mevcuttur. Hatta bunlarda bitkiler üzerine olan cildin resimli nüshaları da günümüze gelmiştir (mesela Manchester University John Rylands University Nr. 344; Bibliothèque nationale de France Arabe 2771, İskendriye al-Maktaba al-Baladiyya Kütüphanesi nr. 3355) (Farès, 1952, al-Vatani, 1927, 125–126). Bu örnekler arasında Manchester University John Rylands nüshası ile Bibliothèque nationale de France nüshası neredeyse aynıdır. Maalesef İskenderiye nüshasına erişmek mümkün olmadıysa da erişilen iki örnekte de İslam sanatında alışılagelmiş, stilize bitki resimleri vardır. El-ʿÖmeri'nin bu volümlerin başındaki giriş kısmında bahsettiği üzere, sadece bitki resimleri yer alır. El-ʿÖmeri şeri olarak men edilmiş olduğundan hayvan resimlerinden imtina eder (al-Juburi, 2010, 24). Ancak R. 1668 ve onun bir kopyası olan LJS 477'de hayvan resimleri de yer alır. Bu iki nüshayı ilginç kılan şey sadece hayvan resimlerinin de bulunması değil, tüm resimlerin yukarıda da bahsedildiği gibi Avrupa kaynaklarından esinlenmiş olmasıdır. Bunlar karşılaştırmalı olarak makalenin ilerleyen bölümlerinde incelenecektir.

3. University of Pennsylvania Nüshasının (LJS 477) Kodikolojisi

University of Pennsylvania'nın Kislak Center for Special Collections, Rare Books and Manuscripts bölümünde Schoenberg koleksiyonu LJS 447 numaralı el yazması 195 yapraktan oluşur. Cildiyle birlikte 413x300 mm, sayfalar 410x287 mm ve yazı alanı 308x195 mm'dir. Eserin sayfaları yer yer kurt yenikleriyle hasar görmüştür. Bu hasarlar dışında nüsha iyi durumdadır ve sayfalar sıralıdır. Koyu kahverengi deri cildinin sertabı restorasyon görmüştür. Cildin iki kapağının ortasında ufak, kuru baskı bir şemse vardır. Metin güzel bir harekeli nesihle, siyah mürekkeple, sayfada 27şer satır olacak şekilde yazılmıştır. İlk sayfa sülüs hatla besmele ile başlar ve düzgün bir nesih hatla devam eder. Başlıklar ve altbaşlıklar kırmızı mürekkeple yazılıdır.

Eser 2002 yılında Christie's müzayede evinde yapılan açık arttırmada (Lot 59) Lawrence J. Schoenberg tarafından satın alınıp, 2016 yılında Barbara Bridzle Schoenberg tarafından University of Pennsylvania'nın kütüphanesine hediye edilmiştir. Eserin son sayfasında (195a) başka bir elle eklenen Arapça bir not yer alır ve Allah'tan sağlam, dayanıklı bir beden ve mümin bir eş diler ve ayrıca vuzuʿyu düzgün bir şekilde yapmanın iyi bir şekilde yaşlanmayı sağladığını belirtir. Yazmada yer yer Türkçe notlar da yer alır. Bunlardan biri varak 6b'de "ʾayyal" yani geyik için ayrılan kısımdadır. Burada metin bloğu içinde kırmızı mürekkeple "ʾayyal" yazılmıştır ve sonrasında bu hayvanın fiziksel özellikleri açıklanır, daha sonra İbn Baytar'a referans verilerek bu hayvanın etinin yoğun kanlı olduğu belirtilir ve etin hangi durumlarda nasıl kullanıldığı açıklanır. Ayrıca bu sayfada iki tane geyik resmedilmiştir. Yeşillikte otururlar ve önlerinde boynuz yer alır. Resmin üstünde ise yine kırmızı

mürekkeple, ancak daha farklı bir ton ve el yazısıyla, "geyik" yazar. Benzer bir Türkçe not da varak 88b'de yer alır. Bu not ansiklopedinin çalılar ve aromatik bitkiler hakkında olan yirmibirinci bölümünün başlangıcındadır. Sayfanın üstünde sülüs hatla ve siyah mürekkeple yirmibirinci bölüm yazar. Bu başlığın üstünde varak 6b'de "geyik" yazan el yazısı ve aynı ton kırmızı mürekkep ile, yine Türkçe olarak "sāḳı olmıyan nebātāt yaʿni otlar ki nücm derler," diye not edilmiştir. Neden sadece bu noktalarda bu açıklamalar olduğu açık değildir, ancak Türkçe notların olması bu dili okuyabilen bir okuyucunun varlığını ifade eder.

Ayrıca, varak 129a'nın sol kenar boşluğunda bir tane ve nüshanın arka yan kağıdında alt tarafta yedi tane ufak, altıgen mühür izi vardır, ancak kime ait olduğu tespit edilememiştir. Özellikle arka yan kağıtta olan küçük altıgen mühür izleri karalanmış, silinmiştir. Ayrıca eserin yapıldığı zamana yakın bir noktada, muhtemelen eserin hazırlanması sürecinde, varak 141a'daki resimde bir hata farkedilerek, resim değiştirilmiştir. Maalesef yapıştırılan doğru kağıdın altındaki resmin hangi bitkiyi gösterdiği belli değildir, yalnızca sayfanın arka tarafında yer alan bitkinin izleri görülebilir. Bunların dışında, eserin Halep'te yazılmasından sonra müzayede evine gelene kadar geçen hikayesiyle ilgili bir bilgi mevcut değildir. Müzayede evine Londra'da bir özel koleksiyondan gelmiştir.

3.1 Ljs 447'Nin Hattatı Cibrail İbn Mikhail El-Hamavi Ve İstinsah Ettiği Eserler

195a'da yer alan ketebe kaydı, eserin Cibrail ibn Mikhail el-Hamavi tarafından 1710 tarihinde istinsah edildiğini gösterir. Ketebe kaydında Ibn Labbad olarak bilindiğini ve Halep sakinlerinden olduğunu belirtir. Eserin tamamlanış tarihi miladi takvime göre verilmiştir. İsminden ve tarihin miladi takvime göre verilmiş olmasından Hristiyan olduğu anlaşılır. Georg Graf, Hristiyan Arap edebiyatı üzerine yazdığı beş volümlük eserinde Cibrail ibn Mikhail'den çok kısa bir şekilde bahseder, onun rahip olduğunu ve Ancyra'lı Nilus'un (ö. 430) mektuplarını 1731 yılında çevirdiğini söyler (Graf, 1949, III, 472). Hill Museum & Manuscript Library'nin dijital kütüphanesinde ve çeşitli doğu Hristiyan Arapça ve Arapça Karşuni el yazmaları kataloglarında yapılan tarama sonucunda Cibrail ibn Mikhail'in pek çok başka, çoğunlukla dini konulu eser istinsah ettiği tespit edilmiştir. Kendisinin, 1707'ten 1743'e kadar aktif olduğunu ketebe kayıtlarındaki tarihlerden anlayabiliriz.

1707 ve 1712 yıllarında birer Yeni Ahit nüshası istinsah etmiştir (Ordre Basilien Alepin MS 10; Saint George Monastery Collection, Mishtayah MS 39). Ayrıca, kilisede ayinlerde okunmak için bölümler kapsayan bir kitap (Ordre Basilien Salvatorien 1198) da bu şahsın eliyle istinsah edilmiştir. 1710 yılında Aziz John Chrysostom'un (ö. 407) yaratılış üzerine eserinin ʿAbdullah İbn el-Fazl el-Antaki (ö. 1052) tarafından yapılan çevirisini istinsah etmiştir (Sbath, 1928, I, 50; Treiger, 2011). 1713 yılında John Climacus'un (ö. 649) *Scala Paradisi* (İlahi Yükseliş Merdiveni) eserinin Arapça çevirisini (*Sullam al-faḍāʾil al-ʿāliyah al-sharīfah wa-daraj al-maṣāʿid al-sāmiyah al-munīfah*) (Maronite Archbishopric Aleppo 321) ve Nissalı Gregor'a (ö. 395) veya Şamlı Yahya'ya (ö. 750) atfedilen *Noetic Paradise* (*Aklî cennet*) eserinin Arapça çevirisini (*al-firdaws al-ʿaqlī*) kapsayan bir nüshayı istinsah etmiştir (Treiger, 2024, Ordre Basilien Choueirite MS 615). 1727'de Pierre Arnoudie'nin Zebur şerhinin ikinci ve üçüncü kısımlarını Halep'te istinsah etmiştir (Maronite Archbishopric Aleppo 25-26). Bir sonraki sene Efes konsülü üzerine *al-Majmuʿ al-muqaddas al-afsūsī* isimli eseri Halep'te istinsah etmiştir (Maronite Archbishopric Aleppo 194). Yine Halep şehrinde 1730'da Kayserili Basil'in (ö. 379) *Hexaemeron* (Altı Gün içinde Yaratılış) eserinin

ʿAbdallah ibn al-Faḍl tarafından Arapça'ya çevirisini istinsah etmiştir (Maronite Archbishopric Aleppo 16). Aynı yıl ayrıca Butrus al-Tulawi'nin (ö. 1746) ruhani hayat üzerine yazdığı *Mirʾat al-nüfūs* isimli eserini istinsah etmiştir (Maronite Archbishopric Aleppo 393). 1731 yılında Alonso Rodríguez'in (ö. 1616) *Ejercicio de perfección y virtudes Cristianas* eserinin Arapça tercümesini özetini istinsah etmiştir (Maronite Archbishopric Aleppo 415). Daha sonra, 1735'te Davud'un mezmurlarından 91-150 arası üzerine bir şerh (*al-Durr al-manthūr fī tafsīr al-Zabūr*) istinsah etmiştir (Fondation Georges et Mathilde Salem, Ar 184). Bundan iki sene sonra Jean Claude de La Poype de Vertrieu'nün (ö. 1732) *Compendiosae institutiones theologicae* (Tanrısal ilim özeti) isimli eserinin çevirisini (*Mukhtaṣar al-taʿlīm al-lāhūtī*) istinsah etmiştir (Ordre Basilien Choueirite MS 371). 1740 yılında Doğu Ortodoks kiliselerindeki ayinlerde okumak için bölümler ve Corpus Christi (İsa'nın Bedeni) kutlaması için yapılması gerekenler hakkında bir kitap istinsah etmiştir (Ordre Basilien Choueirite MS 5 bis). Aynı yıl, Trento Konsili'nin (1545–1563) kararlarının Butrus al-Tulawi tarafından yapılan çevirisini havi bir nüshayı istinsah etmiştir (Ordre Basilien Chourierite MS 547; Graf, 1949, III, 394). 1742'de Lübnan'da Dair al-Shuwair'da Vaftizci Yahya manastarında bir matbaa kuran Abdullah Zahir'in (ö. 1748) *al-Tiryāq al-mushfī min samm al-Filadelfī* (Filadelfia [metropoliti George Severos'un] zehrine antidot) isimli eserini istinsah etmiştir (Ordre Basilien Alepin MS 823). Cibrail ibn Mikhail'in aktif olduğu son yıl olan 1743'e ait bir nüsha da yine Abdullah Zahir'in *Muḥāwarah al-jadalīyah ʿalā al-kalimāt al-rabbīyah* isimli eseridir (İlahi Sözler Üzerine Diyalektik Diyalog) (Graf, 1949, III, 191–201; Ordre Basilien Alepin MS 833).

Anlaşıldığı üzere, Cibrail ibn Mikhail yalnızca kitap istinsah etmekle kalmaz, 18. yüzyılın ilk yarısında dini ve edebi çevrelerde aktiftir. Cibrail ibn Mikhail hakkında daha detaylı araştırma Halep'teki ve daha geniş olarak Biladü'ş Şam'daki Hristiyan komüniteler ve onların entellektüel çıkarımları ve şebekeleri ile ilgili bilgi verecektir. Bu kapsamda, bu makalenin konusu olan LJS 447 ilginçtir çünkü eserin içeriği Cibrail ibn Mikhail'in genelde istinsah ettiği eserler gibi Hristiyanlık üzerine değildir. Maalesef şimdilik elimizdeki bilgiler bu eseri kim için istinsah ettiğini söylemeye yeterli değildir. Ancak istinsah ettiği eserlerin sayısından ve genel olarak belirgin, düzgün nesih el yazısından, sülüs başlıklarda harflerin üst üste geldiği tipik el yazısıyla genel olarak başarılı ve üretken bir hattat ve din adamı olduğu anlaşılır. Beşyüzü aşkın resimden oluşan ve Cebrail ibn Mikhail'in eliyle istinsah edilmiş LJS 447 çok muhtemelen Halep'te varlıklı biri için hazırlanmış olmalıdır. Eserin başlangıcında yer alan besmele de bu şahsın muhtemelen Müslüman olduğunu ifade eder.

3.2 Avrupa kaynaklarının ve R. 1668 ile LJS 447 ile Karşılaştırılması

LJS 447'yi ilginç kılan tek nokta müstensihi veya muhtemel hamisi değildir. LJS 447'nin resimlerinin kompozisyonuna baktığımızda aldığı modelin R. 1668 olduğunu görebiliriz. R. 1668 ile LJS 447 bir yüzyıl arayla hazırlanmış olsa da neredeyse birebir örtüşür. Her ikisinde de metnin sonu eksik bir şekilde, tam da aynı noktada, cümle bitmeden sona erer. Ayrıca daha da ilginci her iki nüshanın da resimlerinin Avrupai bir tarzda, gölge ve üç boyut hissi verilerek resmedilmesidir. Her iki nüshada da resimler İslam sanatında sıklıkla rastladığımız pigmentlerin opak bir şekilde sayfaya uygulandığı tarz yerine daha sulu bir boya ile, ton farkı verilerek renklendirilmiştir. İki nüshada da hem hayvanlar, hem bitkiler resmedilmiştir. İki nüshanın resimleri neredeyse tamamen aynıdır, ancak üslup olarak R. 1668 çok daha ustaca yapılmıştır.

Resimler arasındaki benzerlikleri karşılaştırmak için, iki eserin başlangıç sayfalarına bakabiliriz. Bu açılış sayfalarında resmedilen, hayvanlar arasında daha makbul sayıldığı ve insanlarla daha yakın ilişkileri dolayısıyla alfabetik sıra dışına çıkıp en başta anlatılan at, katır ve eşektir (R. 1668, v. 1a). Bu üç hayvanın her iki eserdeki resimlerini karşılaştırdığımızda, bunların R. 1668'de daha ustaca resmedildiğini gözlemleyebiliriz (Resim 1). R. 1668'de hayvanlar ve insanlar tarama ile üç boyut kazanmışlardır, renkler daha sulu bir boya ile verilmiştir ve özenle çizilip renklendirilmiştir. LJS 447'de ise atın bedeni daha acemice çizilmiş, bacaklarının eklemleri sanki yokmuş gibi resmedilmiştir. Benzer şekilde atın yüzü ve gözleri de daha acemice resmedilmiştir (Resim 2). Bu açılış sayfasındaki örnekler iki nüsha arasındaki üslup farkını açıkça gösterir. Stilistik olarak R. 1668'deki resimler de LJS 447'deki resimler de kendi içlerinde tutarlıdır ve muhtemelen tek bir sanatçının elinden çıkmıştır. R. 1668'in resimlerini yapan kişinin Batı Avrupa'dan gelen bir sanatçı olması da imkan dahilindedir. İstinsahı Hristiyan olan ve çoğunlukla dini eserler istinsah eden Cebrail ibn Mikhail'in LJS 447'yi kopyaladığını düşünürsek, bu nüshanın da üretiminde Halep'teki gayrimüslimlerin veya R. 1668'ye erişimi olan bir Avrupalı'nın yaptırdığını veya üretiminde rolü olduğunu düşünebiliriz.

Resim 1: At, katır, eşek, el-ʿÖmeri, Mesālikü'l ebṣār fī memālikü'l emṣār, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi R. 1668, varak 1b–2a

Resim 2: At, katır, eşek, el-ʿÖmeri, Mesālikü'l ebṣār fī memālikü'l emṣār, University of Pennsylvania Kislak Center for Special Collections, Rare Books, and Manuscripts, LJS 447, varak 2a, 2b

Bu iki nüshanın Avrupai tarzda resimlerinin kaynaklarını daha açıkça görebilmek için Pietro Andrea Mattioli'nin ve Andres Laguna'nın *De materia medica* çeviri/şerhleriyle karşılaştırabiliriz (Resim 3–4). Resim 3'te arkaya doğru bakan atı güden çıplak bir çocuk görürüz. Eline sağ tarafta görülen çalıdan bir dal almıştır ve onunla atı güder. Volüm hissi tarama ile verilmiştir. Mattioli'nin ve Laguna'nın ve keza başka botanikçilerin eserlerinin bazıları renklendirilmiştir, ancak Topkapı nüshasına kaynak olan volüm renklendirilmiş miydi bilinmez. Resim 4'te Laguna'nın kitabında eşek ve at resimleri aynı sayfada yer alır. Üstte sırtında yük taşıyan bir eşeği tonozlu bir yapıya doğru güden bir adamı görürüz. Aşağıda ise Mattioli'nin eserinde de gördüğümüz kompozisyon vardır. Rönesans botanikçileri arasında ahşap baskıların tekrar tekrar kullanılması veya resimlerin sirkülasyonu oldukça yaygındır ve bazı volümlerde resimler aynalanmış olarak görünür, bazı durumlarda resimler intihal edilmiştir, bazı durumlarda ise resimler ve ahşap baskılar yazarın ve basanın bilgisi dahilinde kullanılmıştır. Laguna da Mattioli'nin kitabındaki resimleri methederek, bazı resimleri kullandığını belirtir (Peset, 1954, 49).

Resim 3: At ve eşek toynaklarının kullanımı hakkında, Mattioli, I Discorsi, Venedik, 1563, 218

146 Lib. II. de Dioſc.

De los empeynes de los cauallos, en Griego dichos Lichenes. Cap. XLI.

Resim 4: Eşek ve at toynaklarının kullanımı üzerine, Andres Laguna, Acerca de la materia medicina, Salamanca 1570, 146

R. 1668 ve LJS 447'nin resimlerinin çoğu bu iki Avrupa baskısı kaynaktandır. R. 1668 ve LJS 447'de aynı yerlerde eksik resimler vardır ve bu eksik resimler Mattioli ve Laguna'nın eserlerinde de mevcut değildir. Ancak bu iki elyazması nüshada Mattioli ve Laguna'nın eserlerinde bulamadığımız birkaç resim vardır. Mattioli veya Laguna'nın erişemediğimiz bir volümü veya bunlar dışında bir başka kaynak kullanılmış olması da ihtimal dahilindedir. Elbette bunları sanatçının kendisinin de görsel dağarcığında veya bilgisinde olan kaynaklardan esinlenerek resmetmiş olması muhtemeldir. Yine de R. 1668 ve LJS 447'de boş olan yerlerin Mattioli ve Laguna'nın çevirilerinde de olmaması bu el yazması nüshaların kaynaklarının bu iki baskı eser olduğu görüşünü pekiştirir.

Kaynaklar yalnızca Mattioli ve Laguna'nın Dioscorides tercüme/şerhleriyse de ya da bir başka Avrupa kaynağıysa da, bu eserlerin içeriği el-ʿÖmeri'nin metninden farklıdır. Dioscorides'in şifalı bitkiler kitabı El-ʿÖmeri'nin ana kaynaklarından biri de olsa, bu iki metnin organizasyonu birbirinden oldukça farklıdır. Mattioli ve Laguna, Dioscorides'in eserinin organizasyonunu takip ederler. Dioscorides'in eserinin tümü beş ana kitaptan oluşur. İlk kitapta aromatik bitkiler, yağlar, merhemler, ağaçlar, ağaçlardan elde edilen reçineler, meyveler anlatılır. İkinci kitapta hayvansal droglar, ayrıca hububat, sebzeler ve sarımsak ve soğan gibi bitkiler yer alır. Üçüncü ve dördüncü kitaplar kökler, köklerden elde edilen usareler, yapraklar ve tohumlar üzerinedir. Beşinci kitapta üzümler, şaraplar ve mineraller anlatılır (Beck, 2005, xvi–xvii). Ek olarak Dioscorides'e atfedilen toksikoliji üzerine materyaller de bu beş kitaptan sonra yer alır (Touwaide, 1983). Böyle bir organizasyon çerçevesinde Mattioli ve Laguna'nın çeviri/şerhlerinde at, eşek ve katır Dioscorides'in ikinci kitabındaki hayvansal ürünler içinde yer alır ve resimler at ve eşek toynağının faydalarını anlatan bölümdedir. Bu nedenle, daha erken tarihli olan R. 1668'i hazırlayan(lar) her kimse, hem el-ʿÖmeri'nin metnini, hem de Mattioli ve Laguna'nın metinlerini anlayabilen ve bitkilerle aşina olan biri olmalıdır. Bir şekilde doğru bitki resminin doğru bitki ismiyle

karşılaştırılması gerekmektedir. Bu karşılaştırma hayvanlarda daha kolay olmakla birlikte bitkilerde, özellikle de aromatik bitkilerde zordur çünkü bitkilerin isimleri ile ilgili karışıklıklar oldukça yaygındır. Bu karışıklıklar farklı kaynaklardan, Yunanca veya Süryanice isimlerin Arapça'ya ve oradan Latince'ye çevirilerindeki olası hatalardan veya bitkilerin farklı coğrafyalarda farklı isimlerle veya yerel isimlerle bilinmesinden dolayıdır ve antik çağlardan Linnaeus'un sistematik taksonomisine kadar (hatta bazen günümüze kadar) bitki bilimcilerin aşmaya çalıştıkları bir problemdir. Mattioli ve Laguna'nın tercüme ve şerhlerinde pek çok bitki için Yunanca, Latince, Arapça, Fransızca, İtalyanca ya da Almanca eş anlamlıları yer alır. Bunlar her bir drogla ilgili bölümde yer alır ama bazı droglar için eş anlamlılar mevcut değildir. Ayrıca Mattioli ve Laguna da eserlerinde çok dilli bir dizine de yer verir. Bazı durumlarda bu iki yazar da (keza başka Rönesans botanikçileri de) şerhlerinde veya kendi çalışmalarında hilaflı durumları belirtirler. İsimlerle ve otantisiteyle ilgili bu mesele sadece Rönesans hümanizmasının bir unsuru değildir, el-ʿÖmeri'nin eserinde de yer yer bahsedilir ve bu ortaçağ yazarı da çeşitli hilaflı durumları belirtir.

3.3 R. 1668 ve LJS 447'nin Karşılaştırması

R. 1668, el-ʿÖmeri'nin hayvanlar ve bitkilerle ilgili olan 20. ve 21. bölümlerini ihtiva eder. Varak 43b'de herhangi bir görsel farklılık olmadan, yalnızca kırmızı mürekkep ile bitkiler bölümüne geçer. Kısaca bitkilerle ilgili kısmın organizasyonunu açıkladıktan sonra varak 44a'da ağaçlar bölümü başlar. Yine burada ayrı bir bölüm olduğunu sadece kırmızı mürekkeple yazılmış alt başlıktan görebiliriz. Daha sonra alfabetik olarak sıralanan ağaçlar yer alır. Bu bölüm varak 87a'da sona erer. Burada R. 1668'in ilk ferağ kaydı yer alır. Ahmed b. ʿAli b. Ahmed el-Ensari tarafından 1374'de Şam'da yazılmış asıl nüshadan istinsah edildiğini belirterek, yirminci bölümün sona erip yirmi birinci bölümün başlayacağını yazar. R. 1668'in müstensihi muhtemelen kopyaladığı eserdeki ferağ kaydının aynısını yazmıştır, çünkü hem el yazısının tutarlılığı hem de nüshanın genel özellikleri itibariyle R. 1668'de yer alacak diğer iki ketebe kaydının verdiği 1600 ve 1602 tarihleri eserin yazılış ve bitiriliş tarihi olmalıdır. Tabi ayrıca resimler de yazıyla aynı zamanda yapılmıştır ve nüsha on altıncı yüzyıldan sonra hazırlanmış olmalıdır. LJS 447'de aynı noktada yer alan ferağ kaydında asıl nüshadan kopyalandığı belirtilir ancak müstensihin ismi veya herhangi bir istinsah tarihi veya yeri yoktur, yalnızca yirminci volümün bitip yirmi birinci volümün başlayacağı yazılmıştır. R. 1668'de varak 87b'de yeşil mürekkeple, küçük boyda yazılmış besmele ile çalılar hakkında olan bölüm başlar. LJS 447'de ise bu bölüm büyük sülüs hatla ve müstensihin tipik tarzında üst üste gelen harflerle yirmi birinci bölüm yazar. Bunun hemen altında kırmızı mürekkeple ve nesih hatla "fī'l nücūm" yazar. Tam da bu sayfanın üstünde, yukarıda bahsettiğim gibi, biraz daha farklı bir kırmızı mürekkeple ve farklı bir el yazısıyla bu kısmın Osmanlıca açıklaması yer alır. R. 1668'deki bir sonraki ferağ kaydı varak 170b'de yer alır ve Kasım/Aralık 1600 tarihini verir. En son ferağ kaydı ise Temmuz/Ağustos 1602 tarihini verir. İlginçtir ki R. 1668'de yaklaşık on adet bitki eksiktir ve varak 197b'de cümle ortasında biter. 198a'da ise kitabın tamamlandığı belirtilir ve el-ʿÖmeri'ye ait olmayan ve ismi verilmeyen bir yöneticiyi metheden bir şiir yer alır.[1] LJS 447'de çalılarla ilgili olan yirmi birinci bölümün sonunu belirten ferağ kaydı varak 170a'da yer alır ve bir

[1] Bunun hakkında daha detaylı bilgi 2026 Aralığında yayınlanacak olan makalede yer almaktadır. Bkz. Melis Taner, "Illustrated Materia Medica on the Move in the Early Modern Mediterranean," *Muqarnas* 42.

önceki gibi, kitabın aslından kopyalandığını, yirmi birinci bölümün bitip yirmi ikinci bölünün başlayacağını belirtir. Varak 170b yine benzer bir sülüs hatla siyah mürekkeple yirmi ikinci bölüm diye belirtir volümün başlangıcını. LJS 447, varak 195a'da, R 1668'in bittiği noktada, aynı cümlenin ortasında sona erer, buna "Allah bilir" diye bir not ekler. Sayfanın altında müstensih ismini (Cebrail ibn Mikhail), istinsah yerini (Halep) ve tarihini (1710) belirtir. Bu nüshada R. 1668'deki şiir yer almaz. Her iki nüshadaki hareke kullanımına bakarsak LJS 447'de kullanılan dilin daha doğru olduğunu görebiliriz. Muhtemelen bu profesyonel müstensih Arapça'ya daha hakimdir ve R. 1668'i model olarak alırken ketebe kayıtlarında yalnızca bölümlerin sonunu belirtir ve LJS 447'nin hamisi ile alakalı olmayan şiiri eklemez.

Bunların dışında resimlerde kompozisyonlar aynı olmakla birlikte, hem R. 1668'in LJS 447'ye kaynak olduğunu daha kesin bir şekilde gösteren hem de LJS 447'ü istinsah edenin Arapça'ya daha hakim olduğunu gösteren bir durum daha vardır. Bu da el-ʿÖmeri'nin hayvanlarla ilgili volümünün başlarında her alır. Hayvanlar arasında otlak hayvanları hakkında ayrı bir bölüm yer alır. R. 1668'i hazırlayan(lar) otlak hayvanlarından (مَعَن) bahsedilen yerde kelimeyi devekuşu (قماعَن) ile karıştırarak tipik bir otlak hayvanı resmi yerine devekuşu resmi koyar. Bu resim LJS 447 varak 3b'de tekrar eder. Ancak, bunun yanlış olduğunu farkeden biri resmin sağ üst köşesine devekuşu resminin mükerrer olduğunu yazar. Yine de bu resim kullanılmıştır LJS 447'de. Aslında bu örnek de LJS 447'nin resimlerinin ve metninin kaynağının R. 1668 olduğunu gösterir.

LJS 447'nin asıl kaynağı R. 1668 olmakla birlikte, yer yer ufak farklılıklar da mevcuttur. Mesela bu iki eserde "fil"le ilgili bölümde yer alan resimde, filin üzerinde olan kumaşın motifleri farklıdır (Resim 5–6). Bu çok kayda değer bir fark sayılmaz, ancak daha ilginç bir fark hurma ağacı resmindedir (Resim 7). LJS 447'de hurma ağacı bir bütün olarak resmedilmiştir. Kökleri, gövdesi, yaprakları, meyveleri vardır. Ağacın sağında ve solunda ise bu ağacın detayları yer alır: sağda hurma meyvesi ve çekirdeği ile çanak içinde poleni yer alır. Solda ise hurma meyvesi ve çiçekleri bir arada resmedilmiştir. R. 1668'de ise kompozisyon biraz farklıdır (Resim 8). Ağacın sağında hurma meyvesi ve çekirdeği yer alır, ancak çanağı açılmış polen bu sefer soldadır ve meyve salkımı ve çiçekleri yer almaz. Solda, sadece açılan çanağın içinden çıkan polen resmedilmiştir. R. 1668'nin görsel kaynağı muhtemelen *Acerca de la materia medicinal*'dir (Resim 9). Laguna'nın eserinde poleni kapsayan çanağın üzerinde "elate" yazar. Bu çanağa verilen isimdir ve metinde de bu kısımla ilgili ayrıca kısa bir bilgi yer alır. El-ʿÖmeri'nin metninde ise ağacı bu kısmıyla ilgili bilgi yoktur ve tabii ki okuyucu için anlamı olayacak "elate" kelimesi de yazılmamıştır.

Resim 5: Fil, el-ʿÖmeri, Mesālikü'l ebṣār fī memālikü'l emṣār, University of Pennsylvania Kislak-Center for Special Collections, Rare Books, and Manuscripts, LJS 447, varak 15a

Resim 6: Fil, el-ʿÖmeri, Mesālikü'l ebṣār fī memālikü'l emṣār, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi R. 1668, varak 14a

Resim 7: Hurma ağacı, el-ʿÖmeri, Mesālikü'l ebṣār fī memālikü'l emṣār, University of Pennsylvania Kislak Center for Special Collections, Rare Books, and Manuscripts, LJS 447, varak 69a

Resim 8: Hurma ağacı, el-ʿÖmeri, Mesālikü'l ebṣār fī memālikü'l emṣār, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi R. 1668, varak 67b

Resim 9: Hurma ağacı, Andres Laguna, Acerca de la materia medicina, Salamanca 1570, 96

Laguna'nın eserinden farklı olarak, Mattioli'nin 1568 tarihli edisyonunda hurma ağacı için birkaç sayfa ayrılmıştır (Resim 10). İlk sayfada ağacın gövdesi, meyve salkımları ve yaprakları gösterilir, ağacın kökü resmedilmemiştir. Sonraki sayfada polen ve meyve salkımları yer alır. Oldukça büyük boyutludur bu resim ve sayfanın neredeyse tümünü kaplar. Bu örneklerin, neredeyse aynı anda, doktor ve anatomist Gabriele Falloppio (ö. 1562) ve bitki bilimci Giacomo Antonio Cortuso (ö. 1603) taraflarından gönderildiklerini belirtir. Mattioli, yer yer bu iki şahıstan bitki örnekleri ve bitkilerin resimlerini aldığını yazar (Peacock, 1941, 111). Bu hurma ağacı hakkındaki spesifik örnekte, LJS 447'nin kompozisyonunda, Mattioli'nin ayrı sayfalarda gösterdiği ve kısaca açıkladığı çiçeklenme ve meyvelenme sürecini bir arada gösteren versiyonu resmeder. Hem çekirdek, meyvenin kendisi, çanak içinde polen ve meyve veren salkım resmedilmiştir ve R. 1668'den farklıdır, ona nazaran daha kalabalıktır. R. 1668'deki kompozisyonda ağacı tümüyle görmek daha kolaydır. Bu resim, bize LJS 447'ü hazırlayan(lar)ın elinde yalnızca R. 1668 değil, muhtemelen R. 1668'e de kaynak olan kitapların mevcut olduğunu belirtir.

Resim 10: Hurma ağacı, Pietro Andrea Mattioli, I Discorsi, Venedik, 1568, 238–239

4. Sonuç

El-ʿÖmeri'nin eseri önemli bir kaynak olmakla birlikte erken modern dönemde resimli nüshaları nadirdir, hatta ilerleyen tarihlerde başka örnekler bulunmazsa, bitkiler ve hayvanlarla ilgili ciltlerin erken modern döneme ait resimli nüshalarının yalnızca R. 1668 ve LJS 447 olduğu söylenebilir. Tahminimizce, R. 1668'in üretim süreci bu denli özenle hazırlanmış, beş yüzden fazla resim içeren, çok dilli ve kültürlerarası bir etkileşimin varlığını gösteren bir süreçtir. R. 1668 ve LJS 447'ü birlikte incelemek, R. 1668'in üretim yeriyle ilgili de bilgi verebilir. Çok muhtemelen R. 1668 de Halep'te üretilmiştir. Oldukça kozmopolit bir ticaret merkezi olan Halep ayrıca Hristiyanlar için kutsal topraklara giden yollar üzerindedir ve Rönesans dönemi düşünürleri kutsal topraklarla ilgili meselelere, antik çağlardan kalıntılara ve kültürel mirasa merak duymaktadırlar. Bitki bilimciler arasında da bu topraklarda yetişen bitkileri incelemek önemli bir ilgi noktasıdır. Halep'e giden bitki bilimciler arasında Pierre Belon (ö. 1564) ve Leonhard Rauwolf (ö. 1596) gözlemlerini yazmışlardır (Dannenfeldt, 1968; Ghorbani, 2018; Allorge, 2006). Halep'e gitmemiş olsa da Kahire'de Venedik balyosu Giorgio Emo'nun tabibi olarak yaşamış ve Mısır'daki bitkilerle ilgili bir eser yazmış olan Prospero Alpini'nin (ö. 1617) *De Plantis Aegypti* (1592) (Mısır'ın Bitkileri Üzerine) eseri de yaygınlıkla sirküle etmiştir. Ancak R. 1668 ve LJS 447'nin resimleri bu eserden değildir. Ayrıca Halep'te sakin Alexander Russell (ö. 1768) ve Patrick Russell (ö. 1805) kardeşlerin de on sekizinci yüzyılın ortasında yayınlanan *The Natural History of Aleppo* (Halep'in Doğa Bilim Tarihi) kitabı bu alanda önemli kaynaklardır (Starkey, 2018). Muhtemelen Halep'te yeterince maddi olanağın, ilginin, gayrimüslim ve Avrupalı'nın bulunduğu, resimli el yazması üretimi için gerekli koşulların mevcut olduğu bir ortamda R. 1668 ortaya çıkmıştır ve yine benzer koşullar sağlandığında R. 1668 ve ona kaynak olan eserlerin desteğiyle LJS 447 ortaya çıkmıştır. Bu iki eser hem Halep şehrinin bir sanat üretim merkezi olarak değerlendirilmesine katkıda bulunur, hem de yine bu şehirde veya daha geniş Biladü'ş Şam'da bulunan şahıslar arasında bilgi alışverişi hakkında araştırmalara yön verebilir.

KAYNAKÇA

Allorge, L. (2006). French naturalists in the Levant during the Ottoman Empire. *Medicographia* 28, 301–309.

Beck, L. (2005). *De materia medica*. OLMS.

Dannenfeldt, K. (2018). *Leonhard Rauwolf: Sixteenth-Century Physician, Botanist, and Traveler*. Harvard University Press.

Fabiani G. ve Banchi. (1872). *La Vita di Pietro Andrea Mattioli: Raccolta dalle sue Opere.* G. Bargellini.

Farès, B. (1952). Un herbier illustré du XIVe siècle. G. Carpenter (Ed.), *Archaeological Orientalia in Memoriam Ernst Herzfeld* içinde (s. 84–88). J. J. Augustin.

Ferri, S. (1997). *Pietro Andrea Mattioli: Siena, 1501–Trento, 1578: La Vita, le Opere, con l'Identificazione delle Piante.* Quattroemme.

Ghorbani vd. (2018). Botanical and Floristic Composition of the Historical Herbarium of Leonhard Rauwolf Collected in the Near East (1573–1575). *Taxon* 67 S. 3: 565–580.

Graf, G. (1944). *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur.* Biblioteca Apostolica Vaticana.

Al-Juburi, K. ve M. al-Najm. (2010). *Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār*. Dar al-Kutub al-Ilmiyah.

Laguna, A. (1566). *Acerca de la materia medicinal*. Salamanca.

Mattioli, PA. (1568). *I Discorsi di M. Pietro Andrea Matthioli Sanese, Medico Cesareo et del Serenissimo Principe Ferdinando Archiduca d'Austria &c. Nelli sei Libri di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia Medicinale*. Venedik.

E. Muhanna. (2013). Why was the fourteenth century a century of Arabic encyclopaedism? Jason König and Greg Woolf (Ed.), *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*, ss. 343–57. Cambridge University Press.

Joaquín Olmedilla y Puig. (1887). *Estudio histórico de la vida y esritos del sabio Español Andrés Laguna*. Madrid.

Peacock, J. (2006). *The look of Van Dyck: The self-portrait with a sunflower and the vision of the painter.* Ashgate.

Peset, V. (1954). A note on the Spanish version of Dioscorides' Materia Medica. *Journal of the History of Medicine* 8, 49–58.

Rice, D.S. (1950). A miniature in an autograph of Shihāb al-dīn Ibn Faḍlallāh al-ʿUmarī. *BSOAS* 13, 856–867.

Russell, A. (1794). *The natural history of Aleppo containing a description of the city and the principal natural productions in its neighbourhood*. G. G. and J. Robinson.

Seyyid, EF. (2004). Mesâlikü'l-Ebsâr. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 29 *içinde (ss. 265–266)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Istanbul.

Starkey, J. (2018). *The Scottish enlightenment abroad: The Russells of Braidshaw in Aleppo and on the coast of Coromandel*. Brill.

Touwaide, A. (1983). L'authenticité et l'origine des deux traités de toxicologie attribues à Dioscoride. *Janus* 70, 1–53.

al-Vatani, A. (1927). *al-Maktaba al-Baladiyya, Fihris at-Tarikh.* al-Matbuʿat al-Misriyya-bi-Iskandariyya.